

МЕТАФАРЫЗАЦЫЯ СЛОЎ СЕМАНТЫЧНАЙ ГРУПЫ “ВАДА” Ў ПРОЗЕ 20-Х ГГ. XX СТ.

Вада з’яўляецца адным з самых старажытных і ўніверсальных архетыпаў у свеце. У міфалагічных сістэмах многіх народаў вада сімвалізуе Хаос, з якога нараджаецца Космас (Сусвет). Адначасова вада з’яўляецца і сімвалам смерці, знікнення. Такім чынам яна – пачатак і фінал усіх рэчаў, тое, што дае жыццё, і тое, што гэтае жыццё забірае. Акрамя таго, у народных уяўленнях вада выступае сродкам ачышчэння. Такая складанасць архетыпу і абумовіла яго ўніверсальнасць [6, 106].

Многія архетыпы фіксуюцца ў мове ў выглядзе метафар. Таму невыпадкова, што беларуская і руская мова маюць дастаткова вялікую колькасць метафарычных пераасэнсаванняў слоў семантычнай групы “вада”: *мора* – ‘вялікая колькасць чаго-небудзь’, *море* – ‘большое количество чего-нибудь’, ‘обширное пространство чего-нибудь’; *вір* – ‘бурлівы, імклівы рух чаго-небудзь’, *водоворот* – ‘сильное, увлекающее движение, круговорот’; *хваля* – ‘прыліў або праяўленне якога-небудзь пачуцця, адчування’, ‘пра масу, плынь чаго-небудзь, што рухаецца адно за адным з пэўнымі інтэрваламі, перапынкамі’, ‘узмоцнены рух, праяўленне чаго-небудзь’, *волна* – ‘усилившееся в известный момент движение, проявление чего-нибудь’. Як бачым, у агульнамоўных метафарах рускай і беларускай моў метафарычны перанос адбываецца на аснове сем ‘колькасць’ і ‘рух’, і ў гэтых пераносных значэннях практычна не адлюстравалася сімволіка архетыпу. Аднак нярэдка архетыпічны вобраз можа выразна праявіцца ў сістэме мастацкага твора. К.Г.Юнг сцвярджаў, што актуалізацыя архетыпу адбываецца дзякуючы спрыяльным ці неспрыяльным абставінам гістарычнай эпохі [3].

На нашу думку, актуалізацыю першапачатковага вобраза вады можна назіраць у мастацкай літаратуры, якая асэнсоўвае значныя падзеі гістарычнага маштабу. Прыкладам гэтага можа з’яўляцца беларуская літаратура 20-х гг., у якой асэнсоўваюцца рэвалюцыйныя падзеі XX ст.

Прасочым праяўленне архетыпу вады ў раманах “Сястра” Кузьмы Чорнага, “Сокі цаліны” Цішкі Гартнага, “Сцежкі-дарожкі” М.Зарэцкага. Гэтыя творы аб’ядноўвае час напісання (1927-1929 гг.) і агульнасць тэматыкі. Кожны з твораў выразна адрозніваецца творчай манерай аўтара, мастацкімі задачамі і спосабам адлюстравання падзей. Таму паказальным з’яўляецца наяўнасць ва ўсіх творах дастаткова вялікай колькасці метафар, у якіх пераноснае значэнне набываюць словы тэматычных груп “вадаём” (*акіян, мора, крыніца, вір, рака* і інш.) і “формы існавання вады” (*плынь, хваля, прыліў, разліў, струмень* і інш.). У раманах Кузьмы Чорнага мы налічылі 32 такія метафары, М.Зарэцкага – 23, Цішкі Гартнага – 43. Прычым прааналізаваныя метафары блізкія і функцыянальныя.

Найменшая колькасць метафар (3 %) выкарыстоўваецца ў творах трох аўтараў для апісання прыродных з’яў: *Мо гэта таму так здавалася, што яшчэ не растаў быў прыемны арамат яе парфумы, яшчэ не разбавіўся ў застойным моры смалянога наветра* [2, 122]; *Над зялёнымі наплавамі насіліся дробныя*

хвалькі густога наветра [1, 2, 280]; *Яна [вясна] пазнавалася... і ў нячутных плынях сонечнага святла з акна...* [7, 185].

10 % метафар ужываецца для апісання руху вялікай колькасці людзей. Метафары гэтай функцыянальнай групы сустракаюцца пераважна ў раманах Цішкі Гартнага, што дазваляе пісьменніку рэалізаваць асноўную задачу твора – паказаць масавы народны вызваленчы рух: *Хлопцы не спускалі вачэй, любуючыся людскім вірам...* [1, 2, 291]; *Паліцэйскія падаліся на сярэдзіну вуліцы і звужылі ў стужку шырокі **струмень** рабочых* [1, 3, 466].

Значна большую групу (38 %) складаюць метафары, якія дазваляюць апісаць пачуцці людзей. Такія метафары найбольш частотныя ў раманах Кузьмы Чорнага і М.Зарэцкага, што абумоўлена асаблівасцю творчай манеры гэтых пісьменнікаў: галоўнае для абодвух аўтараў – паказаць супярэчлівасць і складанасць унутранага стану чалавека: *Іх песні, пераплеценыя з абрыўкамі смеху і крыку, звінелі смелым задорам, сапраўды заклікалі да сябе, абяцалі цэлае **мора** гулівае веселасці* [2, 160]; *Сонца на абрусе... у сэрца Лясніцкаму ўліло **хвалю** няшчоты* [2, 119]; ***Мора** хваляванняў ахапіла яго* [7, 266]; *3 **прылівам** радасці глядзеў ён колькі момантаў на вялікія ліпы перад домам...* [7, 164]. Метафары, заснаваныя на супастаўленні пачуццяў чалавека і вады, дазваляюць перадаць і ледзь прыкметнае з’яўленне пачуцця, і бурнае яго праяўленне. Аднак у прааналізаваных раманах акцэнт робіцца на бурных, усеахопных пачуццях, якія цалкам авалодваюць чалавекам: ***мора** хваляванняў, сорама, абурэння, злосці, **наплыў** пачуццяў, няшчоты, спагады, **прыліў** смутку, радасці, нянавісці, **хваля** няшчоты, любові.* Гэта дапамагае стварыць маштабную карціну ўнутранага пераўварэння чалавека ў эпоху гістарычных узрушанняў.

Як правіла, метафары ўсіх трох функцыянальных груп агульнамоўныя. Колькасць слоў, якія набываюць індывідуальна-аўтарскае значэнне ў пэўным кантэксце, адносна невялікая.

Самую вялікую групу (42 %) складаюць метафары, якія дазваляюць апісаць і ацаніць сацыяльныя з’явы: *Горад урасціў яго ў сваё бурлівае жыццё, уцягнуў у **вадакрут** дынамічных падзей фабрычнага асяроддзя* [1, 2, 114]; *І тут выразна, так, як ніколі, уведзеў ён і напоўніўся ад гэтага вялікай радасцю, што знаходзіцца ў самым цэнтры галоўнага **струмення** жыцця* [7, 176]. Як правіла, пры апісанні гістарычных падзей словы тэматычных груп “вадаём” і “формы існавання вады” набываюць новае, не зафіксаванае слоўнікамі значэнне. Аналіз моўнага матэрыялу дае падставы сцвярджаць, што асновай для стварэння новага яркага вобраза стаў першапачатковы архетыпічны матыў. І гэта невыпадкова.

Аўтары апісваюць нараджэнне новага жыццё, умовай з’яўлення якога становіцца смерць старога. Перад намі паўстае карціна першабытнага хаосу, з якога павінен нарадзіцца новы свет. Найбольш яскрава гэтая першабытная стыхія малюецца ў творах М.Зарэцкага і Цішкі Гартнага. У раманах гэтых пісьменнікаў словы ***мора*** і ***хваля*** ужываюцца з аказіянальным значэннем.

Слова ***мора*** набывае значэнне нечага страшнага, неўтаймаванага, што нясе небяспеку і смерць: *Ужо бушавала злоснае **мора**, ужо хадзілі па ім імпэтна-гонкія хвалі, ужо высока да самага хмарнага неба, узляталі ярыя брызкі шалёнага абурэння* [2, 240]. Назоўнік ***хваля*** ўвасабляе сілу, якая змяце старое і

дазволіць з’явіцца новаму: *Асабліва стала трывожна, калі загаварылі аб магчымым прыездзе ў горад бальшавіцкіх войск для захопу стаўкі, аб тым, што і сюды можа дакаціцца разбушаваная хваля, прынесці новы лад, новы парадак* [2, 244]. – *Хвалі стукаюць у крапасную сцяну і ўсё не размываюць пакуль. – Размыюць* [1, 3, 152]. Індывідуальна-аўтарскае значэнне набывае слова *гейзер* – ‘перыядычна дзеючая гарачая крыніца вулканічнага паходжання’: – ... *Пецярбург асяродак, месца, з якога забурліць кіпучы гейзер* [1, 3, 322].

Магутнасць стыхіі падкрэсліваецца азначэннямі, якія суправаджаюць метафары: *злосны, разбушаваны, дзіка-магутны, кіпучы* і інш.

Падкрэсліваецца гэты перашабытны хаос і супрацьпастаўленнем, што ўзнікае ў сістэме мастацкага твора: *мора* як разбушаваная стыхія і *затока* як ціхае і спакойнае месца (у М.Зарэцкага): – *Нічога, Васіль, не прападзём! Ускалыхнецца затока, і хвалі пойдучь... Ды яшчэ якія хвалі – ого! Многа чаго пазмятаюць яны, многа чаго пазальюць...* [2, 153]. У кантэксце слова *затока* набывае новае, не зафіксаванае слоўнікам значэнне. Адзначым, што падобнае пераасэнсаванне назойніка *затока* адбываецца ў загалоўку апавесці Я.Скрыгана “Затока ў бурах”, напісанай у 1928 г. і прысвечанай паказу рэвалюцыйных падзей у беларускай вёсцы.

Хваля як непераможная сіла супрацьпастаўляецца *плыні* і *рацэ*: *Халіма шыбы збіраецца біць, а тут так ціха і роўна цячэ жыццёвая плынь, тут так шырока сінее чыстае неба, так мілосна разліваецца сонца...* [2, 153]. Адишуканая работа перайначыла яе настрой і накіравала Ганніна жыццё ў спакойнае *рэчышча* [1, 3, 120].

Людзі бяссільныя перад гэтай страшнай стыхіяй, яны не ў стане супрацьстаяць ёй. Слабасць і бездапаможнасць чалавека перадаецца праз вобразныя сродкі, заснаваныя на параўнанні чалавека з *галінай, трэскай, чоўнам*: ... *жыццё – мора, а мы трэсачкі на ім...* [1, 2, 395]; *І на гэтых дзіка-магутных хвалях, у рэзкім тумане гэтых раз’юшаных брызгаў недалужна гоўтаўся човен буржуазна-дэмакратычнага ладу і ледзьве лінеў, апанаваны ўздымам ліхой навальніцы, во-во гатоў быў захліпнуцца, знікнуць у нетрах рабушаванай стыхіі* [2, 240]; ...*а таму і мацней трымаецца на хвалях жыцця, чым Ваця Браніславец, які, як лёгкі чаўнок, скрыпіць пад напорам навалы і ўскідаецца на самы верх, каб у наступную ж хвіліну быць скіненым назад у глыбіню сумненняў і незадаволенасці* [7, 141]. Вобраз *хвалі на трэсках* становіцца ключавым для творчасці Цішкі Гартнага, пра што сведчыць тое, што гэтае словазлучэнне стала не толькі загалоўкам апавядання, напісанага ў 1923 г., але і дало назву зборніку апавяданняў гэтага аўтара.

У рамане Кузьмы Чорнага словы *мора* і *хваля* таксама ўвасабляюць магутную стыхію, якая дае пачатак новаму жыццю: ...*бурная хваля, што ўнесла іх у шырыню свету, разлучыла на некалькі год, каб зноў пасля так спаткацца ім; перайначыўшы, памацнеўшы, аддзяліўшы шушамець ад чыстага зерня* [7, 138]; ... *так цвёрда, самастойна і радасна плыла ўвесь час па бурным моры жыцця...* [7, 194]. Аднак у творы Кузьмы Чорнага найбольш выразна рэалізавана значэнне вады як сімвалу ачышчэння. Перад намі магутная, але чыстая вада, якая дапамагае аддзяліць галоўнае ад другаснага, праўду ад маны.

Абумоўленасць узнікнення падобных метафар гістарычнай эпохай пацвярджае і аналіз рускай літаратуры гэтага часу. У творах, прысвечаных падзеям рэвалюцыі і грамадзянскай вайны, таксама актуалізуецца значэнне архетыпу вады як магутнай стыхіі. Напрыклад, у рамане А.Талстога “Блуканне па пакутах”: *Ревел ураган событий, бушевало человеческое море, каждый чувствовал себя спасителем гибнущего корабля и, размахивая револьвером на пляшущем мостике, командовал – направо или налево руля* [5, 155]; *Восемнадцатый год кончался, пронесясь диким ураганом над Россией. Темна была вода в осенних хмурых тучах* [5, 254]. У трылогіі ўзнікае і вобраз чалавека-трэскі: *Прохожие, как щепки по пути, увлекались этим потоком* [5, 195].

Метафарызацыя слоў тэматычнай групы “водныя аб’екты” сустракаецца ў творах А.Платонова, напрыклад: *Копенкин говорил с тремя мужиками о том, что социализм – это вода на высокой степи, где пропадают отличные земли* (Котлован). У аповесці А.Серафімовіча “Жалезная плынь” такая метафара, вынесена ў назву, падтрымліваецца ў тэксце паўторам слоў гэтага ж семантычнага поля [4, 53].

Такім чынам, прааналізаваны матэрыял дае падставы меркаваць, што актывізацыя архетыпу ў мастацкай літаратуры можа быць абумоўлена гістарычнай эпохай напісання твора і эпохай, адлюстраванай у творы. Універсальнасць архетыпу вады праяўляецца ў тым, што метафары, заснаваныя на першасным вобразе, сустракаюцца ў творах розных (па манеры пісьма, па нацыянальнасці) аўтараў. Для больш глыбокіх высноў па акрэсленай праблеме неабходна прааналізаваць словы іншых тэматычных груп семантычнага поля “вада”, паглядзець, як функцыянуюць такія метафары ў творах, прысвечаных іншым эпахальным гістарычным падзеям. Акрамя таго, матэрыял дае падставы для ўдакладнення дэфініцый некаторых мнагазначных слоў беларускай і рускай моў.

Літаратура

1. Гартны, Ц. Сокі цаліны / Ц.Гартны // Збор твораў: у 4 т. – Т. 2. – Мінск: Мастацкая літаратура, 1988. – 438 с.; Т. 3. – 1989. – 511 с.
2. Зарэцкі, М. Сцежкі-дарожкі / М.Зарэцкі // Збор твораў: у 4 т. – Т. 2: Голы звер. Сцежкі-дарожкі. – Мінск: Мастацкая літаратура, 1990. – С. 57-389.
3. Леонтьев, А.А. Бессознательное и архетипы как основа интертекстуальности / А.А.Леонтьев // Текст. Структура и семантика. Т.1 [Электронный ресурс]. – М., 2001. – С. 92-100. Режим доступа: www.philology.ru/linguistics1/leontuev-01.htm
4. Новикова, М.Л. Метафора как конструктивный компонент художественного текста (на материале повести А.Серафимовича «Железный поток») / М.Л.Новикова // Русский язык в школе. – 1982. – № 5. – С. 52-57.
5. Толстой, А. Хождение по мукам / А.Толстой. – Кн. 2-я. Восемнадцатый год. – Минск: Юнацтва, 1983. – 255 с.
6. Уилрайт, Ф. Метафора и реальность / Ф.Уилрайт // Теория метафоры: сб. – М.: Прогресс, 1990. – С. 82-109.
7. Чорны, К. Сястра / К.Чорны // Збор твораў: у 6 т. – Т.2. Раманы. – Мінск: Мастацкая літаратура, 1988. – С. 6-275.